

“HAYRAT UL-ABROR” DOSTONIDAGI HUKMDORLAR TIMSOLINING BADIY TALQINI

Maxmuda Yuldasheva

Abdulla Qodiriy nomidagi ijod maktabining adabiyot fani o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7307335>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonidagi hukmdorlar timsolining badiiy talqini, muallifning podshohlar obraziga murojaat etishdagi g'oyaviy maqsadi, shoir tasavvuridagi adolatli hukmdor tasviri va uning badiiy ifodasi tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: hukmdor, adolat, adl, haqiqat, odil, haq, rostlik, o'rnak.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОБРАЗА ПРАВИТЕЛЕЙ В ЭПОСЕ «ХАЙРАТ УЛ-АБРОР»

Аннотация. В статье анализируется художественная интерпретация образа царя в эпосе Алишера Навои «Хайрат уль-аброр», идейная цель автора в обращении к образу царей, образ справедливого правителя в воображении поэта и его художественное выражение.

Ключевые слова: правитель, справедливость, честность, правда, правдивость, пример.

ARTISTIC INTERPRETATION OF THE IMAGE OF RULERS IN THE EPIC "HAYRAT UL-ABROR"

Abstract. The article analyzes the artistic interpretation of the image of the king in the epic of Alisher Navoi "Hairat ul-abror", the author's ideological goal in addressing the image of the kings, the image of a just ruler in the poet's imagination and his artistic expression.

Key words: ruler, justice, honesty, truth, truthfulness, example.

*Shar' tariqini shior aylagil,
Adl ila mulkunga mador aylagil.
(Alisher Navoiy)*

KIRISH

“Hayrat ul-abror” janr xususiyati va asar qismlarining tuzilishi jihatidan “Xamsa”ning boshqa dostonlaridan tubdan farq qiladi. Alisher Navoiy bu asarida falsafiy, ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta’limiy qarashlarini ifodalash, kishilarga ta’lim va o’git berishni o’z oldiga maqsad qilib qo’ygan.

Shoir o’z ustozlari bilan ijodiy musobaqaga kirishib, avvalo, ularning dostonlari, hamda dostonlarning mazmuniga aloqador tarixni juda puxta o’rganib, buning samarasi sifatida o’z asarlarini yaratdi. Bu dostonlar shunchaki, bir badiiy to’qimalar bo’lmay, ularda shoir o’z xalqi va insoniyat taqdiriga aloqador voqea – hodisalarga munosabatini bildiradi.

“Hayrat ul-abror” dostonida avvalgi xamsanavislik an’analariga to’la rioya etilgan bo’lsa-da, to’la ma’noda yangi zamonga moslangan, yangi davr ruhini o’ziga singdirgan, yangi qahramonlar, yoki avvalgi qahramonlar xarakteridagi yangi qirralarni ochishga harakat qilingani bilan ajralib turadi. Dostondagi Hotam Toy, Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Ibrohim Adham, Robiyayi Adaviya, Xoja Muhammad Porso, Xoja Abu Nasr, Abdurahmon Jomiy hamda shohlardan Jamshid, Faridun, Hurmuz, Zahhok, Hushang, Xusrav, Iskandar Zulqarnayn, Anushirvon, Xorazmshoh, Yazdajurd, Bahrom qatorida Amir Temur, Mirzo Ulug’bek, Sulton

Husayn Mirzo, Chingizxon, Boyazid, shahzoda Badiuzzamon Mirzo va boshqalarning siymolari qalamga olingani turkiy xamsanavislikda ajoyib hodisa, yangilik edi.

Qani jahon dovari Chingizxon?

Qani jahon xoni Temur Ko'ragon? [Alisher Navoiy, 1989:190]

Mazmuni:

Muallifning fikricha, bu dunyo – foni, Navoiy dunyoning o'tkinchiligini, hech kimga, hatto dunyo hokimi – Chingizxonga ham, jahon xoni sifatida tanilgan – Temur Ko'ragonga ham vafo qilmaganligini ta'kidlagan.

“Hayrat ul-abror”da hayot, voqelik shoirning oddiy hikoya bayoni bilan emas, balki uning fikr-mulohazalari, his-tuyg'usi va ta'rif-tavsifi orqali yoritiladi. Shu ma'noda “Hayrat ul-abror” lirik-tavsifiy dostonidir.

“Hayrat ul-abror” ilmning manfaati, sevgi, vafo, adolat, saxovat, to'g'rilik, til, shoirning og'ir ish sharoiti, zolim podshohlar, riyokor shayxlar va boshqalar haqida g'oyat ibratli va ta'sirli maqolalar hamda hikoyalarga boy.

Alisher Navoiy o'zining “Hayrat ul-abror” dostonida bir qator fikr-mulohazalari qatorida adolat g'oyasi, adolatga boshlovchi misralarni ham keltirib o'tadi:

Adl ayog'in tutki, bo'lub shod ichay,

Odil davronni qilib yod ichay. [Alisher Navoiy, 1989:77]

Mazmuni:

Ushbu baytda “ayog'” so'zi qadah ma'nosida kelgan. Bu misralar orqali Navoiy hukdorlarga adolatli bo'lish kerakligini, har bir millat vakili podshohlarni yod etganda odil kishi sifatida yod etishi lozimligi, adolatli shoh boshqargan yurtning xalqi farovon va baxtli hayot kechirishini uqtirmoqchi bo'ladi.

METOD VA METODOLOGIYA

“Hayrat ul-abror” dostonida adolat tushunchasi adl, haq, haqiqat, rostlik so'zlari vositasida ifodalanadi.

Dostonda “Adl” so'ziga Navoiy mohirona ta'rif beradi:

Adlki uch harf ila maqrun erur,

Har biriga o'zgacha mazmun erur:

“Ayn”i aning mehre erur tobnok,

Zulm qaro shomini qilmoqqa pok,

“Dol”i dag'i davlatu din tojidur,

Din bila davlat eli muhtojdur,

Hurg'a gisu quyig'i “lom”i bil,

Izzu sharaf qushlarining domi bil. [Alisher Navoiy, 1989:244,245]

Mazmuni:

“Adl” so'zi uch harf bilan yoziladi. Lekin uning har bittasi o'zgacha mazmunga ega. Uning “ayn”i yondiruvchi quyosh bo'lib, zulmning qora shomini pok qiladi. “Dol”i esa davlat va dinning toji b'olib, din va davlat ahllari doim unga muhtojdirlar. Oxiridagi “lom”ini hurlarning sochi deb bil, izzat va sharaf qushlariga esa uni tuzoq deb bil.

Shoir haqsizlik va jaholatga, xudbinlik va maishatparastlikka, xusumat va adovatga qarshi hamla qiladi, zolim podshohlarni, xudbin amaldorlarni, riyokor shayxlarni, munofiq qozi va muftilarni achchiq tanqid ostiga olib, el-yurt, faqir-fuqaroning ahvoliga achinadi, ularning

farovon va baxtiyor bo'lishini istaydi. Navoiy bu orzu-istakga kishilarning xulq-atvorini tarbiyalash va adolatli podsho bo'libgina erishish mumkin, deb hisoblaydi.

Navoiy zolim va johil podsholarni, amiru amaldorlarni qoralaydi. Mamlakat va xalqning taqdirini ularning faoliyati va xatti-harakati oqibatiga bo'g'laydi:

Shohki ish adl ila bunyod etar,

Adl buzuq mulkni obod etar. [Alisher Navoiy, 1989:244]

Mazmuni:

Bu o'rinda shoir agar har bir hukmdor davlat ishini adolat bilan yurgizsa, xalqiga adolatli bo'lsa, qo'l ostidagi g'am bilan ezilgan xalqining kayfiyati o'zgarib, adolat uning vayrona mamlakatini ham obod qilib yuboradigan kuchga egaligi haqida aytib o'tadi.

Navoiy o'z misralariga insonning adolatli bo'lishining tag zaminida o'zligini bilish, har amalga insoniylik bilan yondashishi, o'z umri va o'z galar hayotiga rahna solmaslik, ya'ni adolatsizlik qilmaslik g'oyalari singdirgan.

TADQIQOT NATIJASI

Bu misralarda biz nazarda tutayotgan adolat g'oyasida umumiylik bor. Ya'ni imon. Imoni bor inson, albatta, adolatli ham bo'ladi. Navoiyning barcha asarlarida keng o'rin ajratilgan shohlar, podshohlar, hokimlar – bir so'z bilan aytganda yurt rahbarlarining adolatli bo'lishligi masalasi "Hayrat ul-abror" dostonida ham o'z aksini topadi.

"Hayrat ul-abror" dostonida yurt rahbarlarini adolatga chorlovlar ko'proq, ularga bu martaba Yaratgan tomonidan adolatli bo'lishi uchun berilganligi ko'p eslatiladi va yurtni adolat bilan obod etish lozimligi kabi qarashlarga keng o'rin ajratilgan.

Dostondagi bir qancha misralarni ko'zdan kechirganimizda, adolat bor joyda yuksaklik bo'lishi, farovon hayotning birlamchi talabi adolat ekanligi va adolatga eng avvalo, yurt rahbarlari e'tibor berishi kerakligi ta'kidlanadi.

Navoiy agar podsho adolatli va saxovatli bo'lsa, mamlakat obod bo'lib, xalq osoyishta yashaydi, deb ishonardi, binobarin, u:

Adl ila olam yuzin obod qil,

Xulq ila olam elini shod qil, [Alisher Navoiy, 1989:237]

deya podshohlarga xitob qiladi.

Mazmuni:

Ushbu o'rinda Navoiy podshohlarga qarata, Adolat bilan mamlakatingni obod qil, xalqing yuzini baxt nurlari bilan yoritgin, yaxshi xulqing bilan dunyodagi odamlarni shod qil, demoqchi bo'lgan.

Yurt rahbarining adolatli bo'lish to'g'risidagi fikrlari Navoiy ijodida an'anaga aylangan Shoh G'oziy timsolida berilishi bu dostonida ham uchraydi. Shoh G'oziy nomi yaxshi sifatlar, adolatli shoh timsolida qo'llangan.

Tuzdi buzuqlarni imorat bila,

Zulmni daf' etti adolat bila... [Alisher Navoiy, 1989:94]

Mazmuni:

Bu baytda mutafakkir soir Shoh G'oziy taxtga chiqqandan so'ng buzuq vayronalarni tuzatgani, yangi imoratlar qurdirgani, xalqni ezib, qiynab kelayotgan zulmni yo'q qilib, mamlakatda adolatni o'rnatganini tasvirlamoqda.

Navoiyning aytishicha, podsho va uning amir-amaldorlari ikki turli: “yaxshi” (odil, orif) va “yomon” (zolim, johil) bo‘lishi mumkin. Odil va orif podsholarni, amir-amaldorlarni maqtagan, to‘g‘rirog‘i o‘shanday kishilarni orzu qilgan.

Kofiri odil ani obod etib,

Mo‘mini zolim ani barbod etib. [Alisher Navoiy,1989:244]

Mazmuni:

Tarixdan ma‘lumki, ayrim podshohlar musulmon bo‘lmasa-da, odillik bilan yurtini boshqargan, ko‘plab vayronalarni obod etgan. Xalqini rozi qilgan.

Lekin shunday musulmon hukmdorlar borki, obod yerlarni vayron qiladi, xalqini g‘amu kulfatda qoldiradi.

Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonidagi adolat to‘g‘risidagi fikrlari qanchalik dolzarb, ahamiyatli, o‘z vaqtida, o‘z joyida keskin bo‘lsada, hayotda uchrashi mumkin bo‘lgan har bir jihatlariga adolat mezoni bilan mushohada yuritsada, adolatsizlikning kelib chiqish sabablariga to‘xtalsa-da, bartaraf etish mumkin bo‘lgan fikrlarini bayon etmaydi. Xulosa chiqarishni har kimning o‘ziga qoldiradi. Shu nuqtayi nazardan aytishimiz mumkinki, Navoiy dunyoqarashida nafaqat adolatsizlikning yechimi, balki insonlarda uchraydigan barcha nuqson va illatlarning yechimi o‘zlikni anglashlik bilan beriladi.

Kim yurmak ip uza kom ayladi,

Adli chu tuz bo‘ldi xirom ayladi. [Alisher Navoiy,1989:244]

Mazmuni:

Bu misralar orqali shoir sirot ko‘prigiga ishora qilmoqda. Qaysiki, hukmdor xalqiga adolatli bo‘lib, barchaga barobar to‘g‘ri adl ko‘rsatsa, u Allohning marhamatiga sazovor bo‘lishi mumkinligi haqida yozadi.

MUHOKAMA

Bu tarafdin Navoiy haqlidir. Adolatsizlik, zolim, maishatparast shoh tanqidi mavzusi Navoiy davri uchun qanchalik dolzarb, qanchalik ijtimoiy – siyosiy ahamiyatga molik bo‘lsa, odil, insofli hukmdor g‘oyasi tashviqi ham shunchalik aktual, zamonaviy va ahamiyatli edi.[Matyoqub Qo‘shjonov, 1973.35]

Shahki, erur adl ila davron anga,

Bo‘ldi sirot o‘tmagi oson anga. [Alisher Navoiy,1989:244]

Mazmuni:

Bu misralarda Navoiyning fikri o‘quvchiga ochiq-oydin oshkor qilinadi. Ya‘ni, shoh qo‘li ostidagi xalqiga adolatli bo‘lsa, u dunyoda sirot ko‘prigidan o‘tishi oson bo‘ladi.

Navoiy zolim va johil podshohlar zulmu jaholat yo‘lidan qaytishlari va odil bo‘lishlari mumkin, deb o‘ylaydi.

Navoiy mamlakatning siyosiy hokimiyatini mustahkamlash, xo‘jaligi va madaniyatini taraqqiy ettirish uchun o‘z hukmronligining dastlabki yillarida katta ishlar qilgan Husayn Boyqaroni aysh-ishrat va saroy fitnalari girdobidan olib chiqishga intilar va uning faoliyatiga katta umidlar bilan qarar edi. Navoiy shu orzu- istak bilan “Hayrat ul-abror”da Husayn Boyqaroni madh etibgina qolmay, balki, “Shoh G‘oziy” hikoyasida uning ideallashtirilgan obrazini ham yaratadi.

Koming uchun tuz bo‘lu adl ayla ish,

O‘qda agar adl yo‘q, etmas ravish. [Alisher Navoiy,1989:244]

Mazmuni:

Bu o`rinda Navoiy podshohlarga tarixda yaxshi hukmdor sifatida nom qoldirish uchun adolat bilan ish tutishi lozimligini; e`tibor bering, agar o`q ham to`g`ri bo`lmasa edi, u uzoqqa ucha olmas edi, degan fikrni berib o`tgan.

Shu o`rinda barchamizga yaxshi tanish bo`lgan dostondagi ushbu hikoyani yana bir bor eslab o`tishni joiz, deb o`ylaymiz. Hikoyada aytilishicha, Shoh G`oziy taxtga chiqib:

Adl eshigin elga kushod ayladi,

Taxt uza o`ltirdiyu dod ayladi, [Alisher Navoiy,1989:94]

Mazmuni:

O`zi shoh G`oziy asli zotida loyiq bo`lgani uchun Xudo unga oxiri hukmdorlikni berdi. U taxtga chiqqani hamono o`z xalqiga adolat eshigini ochdi, adolat ko`rsata boshladi.

Kunlarning birida bir beva kampir “sen mening o`g`limni jangda o`ldirib yubording, senda qon haqqim bor”, deb shoh G`oziy oldiga arzga keladi. Shoh bilan kampir qozi oldiga boradilar. Qozi “kampir qonga qon olmoqchi bo`lsa, podshoni o`ldirishi yo bo`lmasa shoh uni rozi qilishi kerak”, deb hukm chiqaradi. Shoh bo`yniga sirtmoq solib, kampirning qo`liga qilich beradi, oyog`i ostiga tanga to`kadi va:

Dedi: “Qasos aylasang, olingda bosh,

Siymani ol, gar g`arazingdur maosh.

Men edim ul amrda beixtiyor,

Har ne sen etsang manga ne ixtiyor”. [Alisher Navoiy,1989:96]

Mazmuni:

Qasos olaman desang, mana, boshim; maqsading tirikchilikka pul olish bo`lsa, mana, pul. O`g`lingni o`ldirish haqida buyruq berganimda, boshqa ilojim qolmagan edi. Mana, nima qilsang qil, ixtiyor senda!

Tig`ni ul adl ila insofi tund,

Zoli xazin tishlaridek qildi kund. [Alisher Navoiy,1989:96]

Mazmuni:

Shohning adolat va zo`r insof ko`rsatishi tig`ni g`amgin kampirning tishlaridek o`tmaslashtirdi. Ya`ni adolat tuyg`usi qasos zahrini osonlik bilan o`ndira oldi.

Kampir shohning odilligini ko`rib xursand bo`ladi, uning qonidan kechib, oltin-kumushni olib, “Zoli-zar” (“Tilla kampir”) deb nom chiqaradi.

Navoiy Nusayn Boyqaroning va boshqa podsholarning shunday bo`lishini orzu qilar edi. Hikoyadagi qozi ham, podsho obrazi kabi ideallashtirilgan obrazdir.

Shunday qilib, Navoiyning ijtimoiy – siyosiy qarashlari tarixiy cheklangan, xiyla ziddiyatli bo`lsa ham, xalqparvarlikka asoslangan hamda amaliy maqsadlarni ko`zlanganligi bilan ahamiyatlidir. Demak, Alisher Navoiy “Hayrat ul-abror”da boshqa asarlaridagi kabi adolat va xalqparvarlik g`oyalarining izchil targ`ibotchisi sifatida qayta-qayta ko`rinadi, podshohlarga jasorat va dadillik bilan adolatni tashviq etadi, zulm va adolatsizlikning qanchalar nafratga sazovor bo`lajagini aniq, ravshan namoyish qiladi.

Shu bilan birga u har bir shoh xalq ahvolini ko`ngliga yaqin olishini, uning mashaqqatidan ogoh bo`lib, unga hamdard bo`lishi lozimligini uqtiradi.

Zoli falakdin necha ko`rsang alam,

Shah chu qilur adl, Navoiy, ne G`am. [Alisher Navoiy,1989:96]

Mazmuni:

Bu ajoyib misralar orqali Navoiy hayot tashvishlari, turmush qiyinchiliklari senga qancha g`am-alam ko`rsatsa ham, shohing adolatli, elparvar bo`lsa, hech ham g`am chekishning keragi yo`q, deya uqtirmoqchi.

XULOSA

Alisher Navoiy ijodi o`z zamonasidan boshlab o`rganila boshlandi va o`tgan V asr davomida o`z qiymatini yo`qotmay kelmoqda. Buning sababi esa Navoiy ijodining betakrorligi, serjiloligi va misralardagi so`zlar shunchaki bir-biriga hamohang, qofiyadosh bo`libgina qolmay, o`z o`quvchisining aql tarozisiga qarab turlicha ma`no aks ettirishidadir.

Alisher Navoiy kabi jahon ahli tan olgan so`z daholarining ongi, shuuri, zakovatida hayotdagi har bir narsa, hodisa o`ziga xos tarzda aks-sado beradi. Badiiyatning betakror namunalari bois biz ana shu voqeliklarning asl mohiyatini shoir qalami va ijodkorning tiyrak nigohi vositasida qaytadan kashf qilamiz, mavjud borliqning butun ranginligini hamda jilvalarini qalbimizga jo etamiz.

REFERENCES

1. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. – Toshkent: Adabiyot va san`at, 1989.
2. V.Rahmonov, A.Rustamov Navoiyning badiiy mahorati. – Toshkent: Adabiyot va san`at, 1979.
3. M. Qo`shjonov. Ijod saboqlari (Adabiy o`ylar). – Toshkent: Yosh gvardiya, 1973.